

RODZINNE WYZNACZNIKI AGRESJI MŁODZIEŻY JAKO STRATEGII RADZENIA SOBIE W TRUDNEJ SYTUACJI KONTAKTU SPOŁECZNEGO

Danuta Borecka-Biernat*
Instytut Psychologii
Uniwersytet Wrocławski

THE FAMILY DETERMINANTS OF THE JUVENILE AGGRESSION AS THE STRATEGY OF COPING WITH THE DIFFICULT SITUATION OF SOCIAL CONTACT

Summary. The aim of my own research was the looking for the family aetiology of aggressive teenagers strategy of coping with the difficult social situation that results from the educational attitudes of their parents. Het Roe-Siegelmann PCR questionnaire type III for the examination of parental attitudes perception as well as the author's questionnaire for the examination of the teenagers' strategy of coping with the difficult situation of social contact (KRSTKS) were used during the research. The results acquired from 155 students (62 persons that often use the aggressive strategies and 92 persons that rarely use the aggressive strategies) 14-15 years old were used for the statistical analyses. The presented results of the study point to the part of rejective parental attitude in the forming of „aggressive” coping with the difficult situation of social contact in adolescent children regardless of their sex. One should think that the intensification of strategy that consists in the aggressive behaviour of teenagers is in direct connection with the degree of the frustration of child's emotional needs (need of love, safety need, need of dependence) and is the model of aggressive behaviour shown by the parent.

Wprowadzenie

Istnieje ścisły związek człowieka, podobnie jak każdej istoty żywej, z otaczającym go światem. Związek ten przejawia się we względnie stałym układzie elementów otoczenia z podmiotem. T. Tomaszewski (1978, s. 13) nazywa ten „względnie trwałe układy elementów otoczenia człowieka, ważnych dla jego życia i zachowania się” środowiskiem. Każdy człowiek może być elementem kilku środowisk, może żyć w wielu środowiskach o zróżnicowanym zasięgu. W bezpośrednim związku ze środowiskiem pozostają sytuacje. Tomaszewski (1978, s. 17) pojęcie sytuacji ujmując relacyjnie, określając je jako „układ wzajemnych stosunków człowieka z innymi elementami jego środowiska w określonym momencie czasu”. Określenie sytuacji jakie proponuje autor (1978, s. 22), obejmuje „elementy oto-

---

* Adres do korespondencji: Instytut Psychologii, Uniwersytet Wrocławski, ul. Dawida 1, 50-527 Wrocław, e-mail: danuta-b@kki.net.pl

czenia człowieka wraz z nim samym, takie jakimi są one obiektywnie i w obiektywnych stosunkach wzajemnych i takie jakimi je spostrzegają ludzie uczestniczący w tej sytuacji (nie tylko sam podmiot sytuacji)". W tym ujęciu sytuację człowieka określają fizyczne właściwości otoczenia, cechy, procesy psychiczne jednostki i jej aktywność w określonym momencie czasu.

W relacjach jednostki z otoczeniem ustala się stan zrównoważenia, który Tomaszewski (1967) nazywa sytuacją normalną. „W określonych warunkach – pisze autor (s. 260) – ustalają się zadania, które człowiek podejmuje i sposoby, jakimi to czyni; zadania dostosowują się do warunków i możliwości ich wykonania; czynność do zadań i do warunków. (...) Taki zrównoważony układ zadań, czynności podmiotu i warunków nazwa się sytuacją normalną". W sytuacji normalnej jednostka ma możliwość sprawnego funkcjonowania, a jej wewnętrzny system regulacji może działać bez zahamowań i nadmiernego obciążenia, zapewniając harmonijny przebieg czynności i osiąganie zamierzonych przez nią celów bez szczególnego wysiłku.

W wielu przypadkach warunki zewnętrzne, zadania i możliwości ich wykonania przez jednostkę nie są lub nie mogą być zrównoważone w wyniku „niedopasowania” poszczególnych elementów sytuacji psychologicznej do elementów pozostałych, np. zadania są zbyt skomplikowane w stosunku do możliwości jednostki lub warunki nie zapewniają w stopniu wystarczającym szans realizacji zadań. Układy warunków zewnętrznych i wewnętrznych niesprzyjających wykonaniu czynności oraz sytuacje przykre dla jednostki określa się potocznie przymiotnikiem „trudne”. W psychologii pojęcie „sytuacja trudna”, jak zauważa Tomaszewski (1965), ściśle wiąże się z czynnościami, jakie jednostka wykonuje w ramach regulacji swego stosunku z otoczeniem. W takich sytuacjach czynności jednostki napotykają na przeszkody, ulegają zahamowaniom, a niekiedy osiągnięcie zamierzonego celu zostaje udaremnione. Zdaniem tego autora (1978, s. 32) sytuacja trudna ma miejsce wtedy, gdy „wewnętrzna równowaga sytuacji normalnej zostanie zachwiana tak, że normalny przebieg aktywności podstawowej zostanie zakłócony i prawdopodobieństwo realizacji zadania na poziomie normalnym stanie się mniejsze”. T. Tomaszewski (1963, s. 125) zaznacza, że cechą istotną sytuacji trudnej jest to, że „osiągnięcie wyniku jest możliwe tylko przy zmianie normalnej struktury czynności”.

W przytoczonej definicji sytuację trudną traktuje się jako nierozzerwalny splot warunków zewnętrznych, celów (zadań, dążeń) i możliwości jednostki, a za przyczyny powstających w sytuacjach trudnych zmian w zachowaniu uważa się specyficzne relacje między elementami tego układu. Tak więc to czy dany układ bodźców zewnętrznych wywoła zakłócenie toku czynności, czy nie albo czy zostanie przez kogoś odebrany jako groźba lub przeszkoda dla realizacji celów (zadań), zależy nie tylko od właściwości sytuacji zewnętrznej, ale także od właściwości danej osoby i od tego, w jakim ona pozostaje stosunku do otoczenia. W pracy tej używać będę pojęcia „sytuacja trudna”, w której zachodzi rozbieżność między potrzebami lub zadaniami człowieka a możliwościami zaspokojenia tych potrzeb lub wykonania zadań.

Wśród różnych sytuacji trudnych M. Tyszkowa (1979, s. 211) wyróżnia trudne sytuacje społecznej interakcji, w których „wartości i dążenia jednostki podlegają zagrożeniu lub udaremnieniu przez innych ludzi, przez sam fakt ich obecności bądź też wskutek szczególnych form ich oddziaływania przeciwstawnego lub tylko niezgodnego z własnymi dąże-

niami jednostki". Wśród sytuacji tego rodzaju, autorka wyróżnia: sytuacje ekspozycji społecznej, w których jednostka wystawiona jest na widok publiczny, oceniana, krytykowana przez innych i gdzie zagrożone jest jej poczucie własnej wartości; sytuacje społecznego konfliktu, w których dążenia i cele jednostki są niezgodne lub sprzeczne z dążeniami innych ludzi i gdzie zagrożone są jej własne interesy; sytuacje nacisku społecznego, w których inni ludzie wywierają na jednostkę presję dla zmiany kierunku lub celu jej własnych dążeń i gdzie zagrożone jest osiągnięcie przez nią celu (ryzyko porażki). Trudna sytuacja kontaktu społecznego przy pewnym układzie i właściwościach jednostki nabiera cech trudnej sytuacji zagrożenia, w której – jak pisze Tomaszewski (1984, s. 142) – „zagrożony jest system wartości człowieka lub jakaś pojedyncza wartość wchodząca w skład tego systemu. (...) działają jakieś czynniki przeciwne czemuś, na czym człowiekowi zależy, sytuacje pod jakimś względem dla człowieka niebezpieczne”.

Autorzy omawiający sytuacje trudne, poświęcają wiele uwagi zagadnieniom reakcji na nie, ponieważ w zachowaniu człowieka znajdującego się w tego rodzaju sytuacjach zachodzą charakterystyczne zmiany. W literaturze psychologicznej opisano je pod nazwą reakcji na frustrację, zachowania się w warunkach stresu czy radzenia sobie ze stresem/sytuacją trudną. Podejmowano próby ustalenia rodzaju i kierunku zmian w zachowaniu się podmiotu w sytuacjach trudnych oraz wyjaśnienia ich na gruncie teorii psychologicznej poprzez tworzenie modelu teoretycznego genezy reakcji na frustrację, zmian w zachowaniu się pod wpływem stresu/sytuacji trudnej (por. Terelak, 2001).

M. Tyszkowa (1986) sformułowała rozwojową teorię sytuacji trudnych, w której nawiązała do teorii sytuacji trudnej Tomaszewskiego (1963) i regulacyjnej teorii stresu Reykowskiego (1966). Zmiany aktywności w sytuacji trudnej przejawiają się – zdaniem autorki – w inicjowaniu aktywności kompensacyjno-korekcyjnej, zmierzającej do przywrócenia równowagi w układzie sytuacji psychologicznej podmiotu przez jej przestrukturowanie drogą zmiany czynności lub sposobu realizacji celu. Jednostka napotkawszy trudność w działaniu stara się początkowo pokonać ją przez zwiększony wysiłek, zmierza do usunięcia trudności bez modyfikowania celu i sposobu wykonania czynności; jest to tzw. faza reakcji siłowej. Jeśli tą drogą nie udaje się pokonać przeszkody, następuje kolejna faza zmian postępowania. Jednostka zaczyna szukać informacji o przyczynach trudności, co powoduje rozrastanie się procesów orientacyjnych w strukturze czynności. Zmiana ta ma charakter konstruktywny, zwiększa szanse pokonania trudności, prowadzi do podwyższenia jakości działań. Podmiot tkwi w zadaniowej strukturze sytuacji, a wzbudzona przez trudność emocja negatywna nie wytrąca go z tego sposobu ujmowania sytuacji. Jeśli jednostce nie udaje się osiągnąć zamierzonego celu to zmiany aktywności w sytuacji trudnej przejawiają się w usztywnianiu się przeżycia trudności i związanych z tym emocji ujemnych, ich rozrostem i stopniową dezorganizacją zachowania. Ten etap przeżywania trudności nazywa się stanem frustracji. Zachowanie się działającego podmiotu zaczyna często zmierzać nie do zrealizowania pierwotnie postawionego celu, ale do rozładowania przykrego napięcia emocjonalnego poprzez atak na źródło zagrożenia.

Sposób ujmowania przez jednostkę własnej sytuacji jest jednym z czynników decydujących o przebiegu zachowania się w sytuacji trudnej. T. Newcomb (1962, s. 195-196) rozróżnia „ujmowanie przeszkody z punktu widzenia celu i ujmowanie jej z punktu widzenia własnego bezpieczeństwa, które staje się nowym celem, skłaniającym do nowych dzia-

łań”. Pierwszemu z tych sposobów ujmowania sytuacji trudnej odpowiada reagowanie adekwatne, skierowane na pokonanie przeszkody, na znalezienie innej drogi do określonego celu. Przeszkoda jest traktowana jako problem do rozwiązania, obiektywna trudność wymagająca od jednostki wzmoczenia wysiłku, zmiany szczegółów taktyki postępowania, wykorzystania w pełni swoich możliwości intelektualnych, fizycznych, wytworzenia nowego pomysłu, który pozwala na przezwyciężenie trudności przy utrzymaniu zasadniczego kierunku czynności. Jeżeli nawet pojawia się negatywna reakcja emocjonalna, wywiera ona wspomagający wpływ na motywację. Z kolei drugiemu z tych sposobów ujmowania przeszkody odpowiada reagowanie emocjonalno-obronne, którego przyczyną (a także następstwem) jest niezdolność do poradzenia sobie z przeszkodą. Charakteryzuje się on powstaniem silnych emocji o znaku ujemnym i zmianą kierunku działania. Cel jakim jest rozwiązanie stojącego przed jednostką zadania zostaje zastąpiony przez cel nowy – np. atak na źródło zagrożenia (por. Heszen-Niejodek, 1996; Plopa, 1996; Tyszkowa, 1986; Łosiak, 1995; Maruszewski, 1981). Zdaniem Lazarusa (1986) zanim jednostka zacznie wybierać odpowiednie strategie radzenia sobie z sytuacją stresową/trudną, musi zinterpretować dane wydarzenie życiowe jako wyzwanie, zagrożenie albo utratę. To, jak oceniony zostanie bodziec stresowy, decyduje o przebiegu transakcji stresowej i jej efektach.

A. Frączek i M. Kofta (1978) twierdzą, że reakcje o charakterze obronnym występują wtedy, gdy trudność ujmowana jest przez jednostkę jako niebezpieczeństwo osobiste, zagrożenie własnego „ja”. N. Cottrel i in. (1968) zauważyli, że obecność innych osób nasila obawę jednostki wykonującej czynność przed konsekwencjami ich oceny. Wykonując odpowiednią czynność antycypuje negatywne konsekwencje oceny, stąd wzrasta u niego poczucie zagrożenia osobistego. U osoby znajdującej się w stanie zagrożenia i niepokoju wynikającego z powodu kontaktów interpersonalnych, następuje uruchomienie mechanizmów obronnych, umożliwiających ochronę zagrożonego obrazu własnego „ja”. Z sytuacjami zagrożenia integracji osobowości jednostki – Rosenzweig (1938) wiąże reakcje mające na celu obronę własnego „ja” (*ego-defensive reactions*). Autor wyróżnia wśród nich reakcje ekstrapunitywne, w których osoba obwinia za swoją frustrację inne osoby i przedmioty zewnętrzne i ku nim kieruje swój gniew i agresję. R. Stach (1989) wyraża pogląd, że agresywne zachowanie pojawia się wówczas, gdy sytuacja w jakiej znalazła się jednostka oceniana jest przez nią jako zagrażająca jej bezpieczeństwu fizycznemu i psychicznemu.

W literaturze przedmiotu znajdujemy badania wskazujące na wystąpienie reakcji agresji u osoby będącej w sytuacji zagrożenia poczucia własnej wartości. Wyniki badań P. Jakobsona (1961), Z. Skornego (1968) świadczą o tym, że na sytuację społeczną, w której młodzież spotyka się z dezaprobatą, upokorzeniem ze strony innych osób reaguje agresją. W badaniach D. Kubackiej-Jasieckiej (1975) sytuacja, która poprzedzała akty agresji kierowanej przeciwko otoczeniu była interpretowana przez osoby badane jako zagrażająca bezpieczeństwu fizycznemu, obniżająca wartość samego siebie i zmierzająca do wywyższenia atakującego, a własnego poniżenia. Na poniżający charakter sytuacji składały się obraźliwe uwagi pod adresem badanych czy wyśmiewanie się.

O tym jak napięcie emocjonalne w trudnych sytuacjach społecznej interakcji zostanie przez jednostkę odczytane – informacyjno-kompensacyjnie w stosunku do celu czynności czy też jako sygnał osobistego zagrożenia, zależy, zdaniem Tyszkowej (1986), od ukształtowanych w określonych warunkach wychowawczych zespołu nawyków (wyuczonych sposobów)

reagowania na owe napięcie, jakie w tych sytuacjach powstaje. Dzieci mają różne warunki i możliwości kształtowania nawyków realistycznego lub emocjonalno-obronnego zachowania się wobec trudności w działaniu, stwarzane przez rodziców o różnych postawach wychowawczych, wyrażające uczuciowe ich ustosunkowanie się do dziecka.

Większość badaczy wskazuje na więź emocjonalną dziecka z rodzicami, niezaspokajanie jego potrzeb, w szczególności psychicznych: bezpieczeństwa, kontaktu z osobami bliskimi, miłości, akceptacji i uznania, jako źródło uwarunkowań agresji. M. Ziemska (1973), na podstawie publikowanych wyników badań psychologicznych i własnego materiału klinicznego, stwierdza, że agresja dzieci jest konsekwencją postaw negatywnych, które można sprowadzić do dystansu uczuciowego rodziców względem dziecka. Ów dystans wyraża się w postawach odrzucenia, odrzucenia, unikania i braku akceptacji. Baldwin i in. (cyt. Ziemska, 1986) zbadali rozwój społeczny dziecka w zależności od typu postaw rodzicielskich. U dzieci rodziców przyjmujących postawę odrzucającą już w wieku przedszkolnym zaznaczył się sprzeciw wobec dorosłych, który w wieku szkolnym przybierał postać kłótności oraz buntu wobec nacisku i ograniczeń ze strony środowiska. Wzrastał opór wobec poleceń osób dorosłych. Podobny wynik badań uzyskał E. Bottenberg (1975). Twierdzi on, że zachodzi pozytywna korelacja między ujawnioną agresją spontaniczną, naładowaną afektem, przejawiającą się w formie czynów gwałtownych a odrzucającym stylem wychowawczym rodziców. L. Berkowitz (1962) sądzi, że nie musi to być odrzucenie w formie aktywnej, wystarczające do tworzenia tendencji agresywnych jest relatywnie małe zainteresowanie i uwaga poświęcona dziecku przez rodziców. Według badań Heinicka (cyt. Ranschburg, 1993) dzieci wychowujące się w żłobkach tygodniowych, a jeszcze wyraźniej miesięcznych, charakteryzuje wyjątkowo niski próg frustracji i łatwe ataki gniewu, agresywne wybuchy, kiedy coś dzieje się nie tak, jakby sobie życzyły. Jednocześnie charakteryzuje je większa potrzeba miłości i związków emocjonalnych, niż dzieci przebywających w żłobkach dziennych. Ich agresywne zachowanie, badacz tłumaczy rosnącą tęsknotą za rodzicami i ciągłą frustracją tego pragnienia.

Prezentowane w problematyce agresji wyniki badań empirycznych dowodzą również, że postawa wrogości, obojętności rodziców wobec dziecka i stosowanie przez nich technik podkreślenia mocy, pozostaje w łączności z wysokim poziomem agresji u dziecka. Z analizy wyników badań Bender, Bowldy, Friedlander, Goldfarba, Lewisa (cyt. Bandura, Walters, 1968), Lachowskiej (1986) okazuje się, że zasadniczym warunkiem wystąpienia zgeneralizowanej agresji antyspołecznej jest brak u jednego lub obojga rodziców serdecznej troski i istnienie u jednego lub obojga rodziców postawy punitywnej, skłaniającej do stosowania kar. Analiza wyników badań D. Kubackiej-Jasieckiej (1975) wskazuje, że chłopcy kierujący agresję na otoczenie opisywali swoje matki jako dobre, serdeczne, chociaż w nie najsilniejszym stopniu, raczej zainteresowane ich życiem osobistym, niewykazujące zrozumienia dla ich dążeń, nieakceptujące w pełni ich potrzeb oraz postępowania. Charakterystyczne były wypowiedzi chłopców mówiące o braku wymagań matek i ich bezsilności i rezygnacji z wszelkiego wysiłku wychowawczego. Matki chłopców agresywnych rzadko stosowały wobec synów surowe kary fizyczne. Ojcowie przez osoby badane określani byli nie tylko jako nieserdeczni, obojętni, ale wręcz niedobrzy, a często nawet jako brutalni i okrutni. Nie interesowali się synami, często nie akceptowali ich jako swoje dzieci, nie usiłowali zrozumieć ich pragnień i potrzeb. Ojcowie spostrzegani byli przez

dzieci jako bardziej dominujący i znacznie częściej sprawujący władzę w domu oraz wysuwający mniejsze żądania i wymagania pod ich adresem. Ojcowie używali wobec chłopców agresywnych surowych kar fizycznych jako środka wychowawczego. J. Ranschburg (1993) wyraża pogląd, że formą wychowawczą, która wspomaga powstawanie agresji u dziecka jest postawa zimna, pobłażliwa. Rodzice z powodu otwartej niechęci odczuwanej w stosunku do dziecka, chęć zbliżenia z jego strony brutalnie odrzucają, nie zajmują się dzieckiem. Jednocześnie zaś od czasu do czasu, szczególnie, gdy chcą się usprawiedliwić przed innymi, stosują surowe kary fizyczne. Analiza zależności między agresywnym zachowaniem dzieci i postawami wychowawczymi ich rodziców dokonana przez P. Brzozowskiego (1988) i J. Wolińską (2000) wykazała, że nasilenie agresji przejawianej przez badanych w samoopisie jest bardziej związane z postawami dystansu uczuciowego i kontroli niż bliskości uczuciowej i autonomii. Dystans ten wyraża się w postawach odrzucenia, odrzucenia, braku akceptacji. Druga grupa postaw negatywnych związana jest z ograniczeniem swobody dziecka, co przybiera postać częstego wtrącania się rodziców w sprawy dziecka, straszenia, stosowania fizycznej przemocy.

Przedstawione prace badawcze wskazują na dystansowo-punitive postawę rodzicielską generującą u dziecka agresję.

Problem. Celem badań własnych było poszukiwanie rodzinnej etiologii agresywnej strategii radzenia sobie dorastającej młodzieży w trudnej sytuacji społecznej (zmienna zależna), tkwiącej w postawach wychowawczych jej rodziców (zmienna niezależna). Badania uwzględniają płeć rodziców i dorastającej młodzieży.

Należy wyjaśnić, iż przez postawy rodzicielskie rozumiemy nabyte struktury poznawczo-afektywno-dążeniowe, które ukierunkowują w określony sposób zachowanie się rodziców (ojca, matki) wobec dziecka.

Agresywna strategia radzenia sobie w sytuacji trudnej kontaktu społecznego to swoista forma zachowania skierowanego przeciw określonym osobom, rzeczom, przybierająca postać napaści fizycznej (bójki, uderzanie, popychanie, szarpanie, kopanie, rzucanie przedmiotami) i/lub werbalnej (kłótnie, krzyki, przekleństwa, groźby, przezywanie, ośmieszanie, nadmierne krytykowanie, robienie wymówek). Pojawia się w sytuacji, w której wartości i dążenia jednostki podlegają zagrożeniu lub udaremnieniu przez innych ludzi przez sam fakt ich obecności bądź też wskutek szczególnych form ich oddziaływania przeciwnego lub tylko niezgodnego z własnymi dążeniami jednostki.

Problem prezentowanych badań dotyczy określenia wzajemnych związków między postawami rodzicielskimi w ocenie dorastających i ich agresywną strategią radzenia sobie w trudnej sytuacji kontaktu społecznego.

Zgodnie z generalną prawidłowością badań założono, że rodzina zimna, nieprzychylna dziecku, nastawiona wobec niego wrogo, okazująca dziecku niewiele uczuciowego ciepła i poddająca go surowej dyscyplinie, będącej wyrazem ogólnej postawy odrzucającej wobec dziecka, sprzyja kształtowaniu agresywnej strategii radzenia sobie dorastającego dziecka w trudnej sytuacji społecznej.

Powszechnie wiadomo, że identyfikacja dziecka z rodzicami zależy w dużym stopniu od płci rodziców i dziecka. Chłopcy identyfikują się głównie z ojcem, dziewczynki z matką. Silniejsza identyfikacja z jednym z rodziców powinna powodować u dorastającego większą frustrację potrzeby afiliacji i wzbudzać silniejsze tendencje agresywne, gdy

niewłaściwe postawy przejawia osoba, z którą dziecko się identyfikuje (por. Bandura, Walters, 1968). Przyjęto w związku z tym uzupełniające założenie: Strategie agresywne radzenia sobie córek w trudnej sytuacji kontaktu społecznego związane są bardziej z postawami matek niż ojców, zaś synów są w większym stopniu związane z postawami ojców niż matek.

Metoda

Próba osób badanych. Przebadano uczniów pierwszych klas gimnazjalnych z Wrocławia i okolicznych miejscowości (371 osób). Badania miały charakter grupowy, a przeprowadzono je w roku szkolnym 1999/2000 na terenie szkół. Do ostatecznych analiz wykorzystano wyniki 155 uczniów – 62 osoby często stosujące strategie oparte na agresji (AS) i 93 osoby rzadko stosujące strategie oparte na agresji (NAS) – w wieku 14-15 lat, których wyniki stanowiły bazę dokonywanych analiz statystycznych.

Pomiar. W badaniach posłużono się kwestionariuszem PCR forma III Roe-Siegelmana do badania percepcji postaw rodzicielskich i autorskim kwestionariuszem do badania strategii radzenia sobie młodzieży w trudnej sytuacji kontaktu społecznego (KRSTKS).

Forma III kwestionariusza PCR, która służy do badania postaw rodzicielskich w percepcji dzieci, obejmuje 50 stwierdzeń w wersji dla matki i w wersji dla ojca. Badany, ustosunkowując się do każdego stwierdzenia wybiera jedną z czterech możliwych odpowiedzi: „tak”, „raczej tak”, „raczej nie”, „nie”, przypisując im odpowiednio: 4, 3, 2 i 1 punkt. Kwestionariusz składa się z 5 skal, każda zaś zawiera po 10 stwierdzeń. Są to: Postawa kochająca (L), Postawa ochraniająca (A), Postawa wymagająca (D), Postawa odrzucająca (R) i Postawa liberalna (C).

Kwestionariusz KRSTKS przeznaczony jest do badania strategii radzenia w sytuacji trudnej kontaktu społecznego podejmowanej przez młodzież w średnim wieku szkolnym. Składa się z opisu 30 sytuacji trudnych kontaktu społecznego. Do każdej sytuacji podano 3 zachowania wyrażające radzenie sobie z sytuacją trudną – pierwsze odnosi się do agresywnego radzenia, drugie do unikowego radzenia, a trzecie do racjonalnego radzenia sobie w sytuacji trudnej. Zadaniem osoby badanej, po przypomnieniu sobie sytuacji podobnej do opisanej, w której miała możliwość znalezienia się lub wyobrażeniu sobie, że znajduje się w tej opisanej sytuacji, jest dokonanie wyboru zachowania z trzech podanych, tych których użyła(by), będąc w danej sytuacji. Wyniki uzyskuje się dla każdej skali oddzielnie, poprzez sumowanie zaznaczonych zachowań w 30 sytuacjach, należących do danej skali. Ponieważ skale składają się z 30 pozycji, osoby badane mogą w każdej z nich uzyskać od 0 do 30 punktów. Uzyskane wyniki surowe przekształca się na wyniki znormalizowane – stenowe. Po przekształceniu wyników skal na wyniki stenowe, możliwe jest określenie strategii, które jednostka podejmuje w związku z trudną sytuacją kontaktu społecznego.

Wyniki badań

Postawy rodziców badane były według 5 skal dotyczących postawy: kochającej, ochraniającej, wymagającej, odrzucającej i liberalnej. Szczegółowe dane zawarto w tabelach 1, 2, 3.

Tabela 1. Postawy wychowawcze matek wobec młodzieży stosującej agresywną (AS) i nieagresywną (NAS) strategię radzenia sobie w trudnej sytuacji kontaktu społecznego z uwzględnieniem płci

Postawy wychowawcze matki	Osoby badane	Grupy badawcze	Poziom występowania postaw wychowawczych matki					
			Bardzo niski i niski		Przeciętny		Wysoki i bardzo wysoki	
			N	%	N	%	N	%
Postawa kochająca	Dziewczęta	AS = 32 NAS = 45	6 13	18,74 28,89	13 5	40,63 11,11	13 27	40,63 60,00
	Chłopcy	AS = 30 NAS = 48	17 10	56,66 20,83	11 18	36,67 37,50	2 20	6,67 41,67
Postawa ochraniająca	Dziewczęta	AS = 32 NAS = 45	8 7	25,00 15,56	12 23	37,50 51,11	12 15	37,50 33,33
	Chłopcy	AS = 30 NAS = 48	11 3	36,67 6,25	15 25	50,00 52,08	4 20	13,33 41,67
Postawa wymagająca	Dziewczęta	AS = 32 NAS = 45	17 25	53,12 55,56	3 2	9,38 4,44	12 18	37,50 40,00
	Chłopcy	AS = 30 NAS = 48	12 21	40,00 43,75	13 21	43,33 43,75	5 6	16,67 12,50
Postawa odrzucająca	Dziewczęta	AS = 32 NAS = 45	17 36	53,12 80,00	13 7	40,63 15,56	2 2	6,25 4,44
	Chłopcy	AS = 30 NAS = 48	11 25	36,67 52,08	12 15	40,00 31,25	7 8	23,33 16,67
Postawa liberalna	Dziewczęta	AS = 32 NAS = 45	4 7	12,50 15,56	14 28	43,75 62,22	14 10	43,75 22,22
	Chłopcy	AS = 30 NAS = 48	7 7	23,33 14,58	10 20	33,34 41,67	13 21	43,33 43,75

Prezentowane w tabeli 1 rezultaty wykazują, że najwyższe odsetki w zakresie oceny niskiej i bardzo niskiej, dotyczącej postawy kochającej, stwierdzono u matek chłopców radzących sobie w sposób agresywny z trudną sytuacją społeczną (36,67%). Wynika stąd, że chłopiec ma odczucie, iż matka nie jest czuła na jego potrzeby, troski i problemy. Obcowanie z matką jest dla chłopca nieprzyjemne, bo nie daje mu uczucia przynależności i ciepła. W sytuacjach trudnych matka nie identyfikuje się emocjonalnie z synem.

Percepcja postawy ochraniającej u matek chłopców wykorzystujących strategie polegające na zachowaniu agresywnym, a w szczególności wysoki odsetek oceny niskiej i bardzo niskiej (36,67%) sugeruje, że matka nie chroni syna od doświadczeń, które mogą przynieść mu rozczarowanie, złe samopoczucie, niepokój lub krzywdę.

Postawa wymagająca w najwyższym stopniu w zakresie oceny wysokiej i bardzo wysokiej charakteryzuje matki chłopców stosujących strategię oparte na agresji (16,67%), co oznacza, że cechuje je despotyzm, chęć kierowania i podporządkowania życia synów własnym wzorom i wymaganiom. Dziecko jest właściwie wykorzystywane przez matkę jako narzędzie do osiągnięcia jej własnych celów.

Wyniki badań w zakresie oceny wysokiej i bardzo wysokiej, dotyczącej percepcji postawy odrzucającej, stwierdzono u matek chłopców (6,25%) i dziewcząt (23,33%) wykorzystujących strategię oparte na agresji. Wskazuje to na fakt, że matka zasadniczo odrzuciła swoje dziecko (syna, córkę) jako osobę. Dziecko nie odczuwa przyjemności, ciepła, satysfakcji w obcowaniu z matką. Odbiera ją jako osobę chłodną, niedostrzegającą jego problemów, potrzeb. Próby emocjonalnego zbliżenia są traktowane przez matkę z dużym dystansem, wręcz negatywnie. Dziecko traktowane jest okrutnie, poddane jest surowej dyscyplinie. Przyjęcie takiej postawy przez matkę wynikać może z zawiedzionych nadziei pokładanych w dziecku.

Najwyższe odsetki w zakresie oceny wysokiej i bardzo wysokiej, dotyczącej postawy liberalnej, stwierdzono u matek dziewcząt stosujących agresywne radzenie sobie ze społecznie trudną sytuacją (43,75%). Wskazuje to na fakt, że matka nie interesuje się zbyt wiele córką, czyni mało określonych wysiłków, aby wychować dziecko.

Tabela 2 prezentuje zależności pomiędzy spostrzeganymi przez dorastające dzieci postawami ojcowskimi a agresywną strategią radzenia sobie badanych dziewcząt i chłopców w trudnej sytuacji kontaktu społecznego.

Tabela 2. Postawy wychowawcze ojców wobec młodzieży stosującej agresywną (AS) i nieagresywną (NAS) strategię radzenia sobie w trudnej sytuacji kontaktu społecznego z uwzględnieniem płci

Postawy wychowawcze ojca	Osoby badane	Grupy badawcze	Poziom występowania postaw wychowawczych ojca					
			Bardzo niski i niski		Przeciętny		Wysoki i bardzo wysoki	
			N	%	N	%	N	%
Postawa kochająca	Dziewczeta	AS = 32 NAS = 45	9	28,13	13	40,62	10	31,25
	Chłopcy	AS = 30 NAS = 48	8	17,78	17	37,78	20	44,44
Postawa ochraniająca	Dziewczeta	AS = 32 NAS = 45	16	53,33	12	40,00	2	6,67
	Chłopcy	AS = 30 NAS = 48	6	12,50	22	45,83	20	41,67
Postawa wymagająca	Dziewczeta	AS = 32 NAS = 45	3	9,38	19	59,37	10	31,25
	Chłopcy	AS = 30 NAS = 48	9	20,00	27	60,00	9	20,00
Postawa wymagająca	Dziewczeta	AS = 32 NAS = 45	6	20,00	16	53,33	8	26,67
	Chłopcy	AS = 30 NAS = 48	4	8,34	22	45,83	22	45,83
Postawa wymagająca	Dziewczeta	AS = 32 NAS = 45	18	56,25	10	31,25	4	12,50
	Chłopcy	AS = 30 NAS = 48	26	57,78	11	24,44	8	17,78
Postawa wymagająca	Dziewczeta	AS = 32 NAS = 45	12	40,00	12	40,00	6	20,00
	Chłopcy	AS = 30 NAS = 48	21	43,75	20	41,67	7	14,58

cd. tabeli 2

Postawa odrzucająca	Dziewczęta	AS = 32 NAS = 45	21 28	65,62 62,22	6 13	18,75 28,89	5 4	15,63 8,89
	Chłopcy	AS = 30 NAS = 48	7 20	23,33 41,67	7 23	23,33 47,92	16 5	53,34 10,41
Postawa liberalna	Dziewczęta	AS = 32 NAS = 45	4 8	12,50 17,78	11 15	34,37 33,33	17 22	53,13 48,89
	Chłopcy	AS = 30 NAS = 48	4 5	13,33 10,41	10 14	33,33 29,17	16 29	53,34 60,42

Z danych przedstawionych w tabeli 2 wynika, że najwyższe odsetki w zakresie oceny niskiej i bardzo niskiej, dotyczącej postawy kochającej, stwierdzono u ojców dziewcząt (28,13%) i chłopców (53,33%) stosujących strategie polegające na agresywnym zachowaniu. Wskazuje to na fakt, że ojcowie nie stwarzają dziecku ciepłego klimatu miłości, nie poświęcają mu wiele uwagi, nie starają się mu pomóc w ważnych dla niego sprawach. Należy sądzić, iż ojcowie nie wykazują większego zainteresowania wychowaniem dziecka.

Najwyższe odsetki oceny niskiej i bardzo niskiej dotyczącej postawy ochraniającej, stwierdzono u ojców chłopców preferujących strategie oparte na agresji (20%). Wynika stąd, że ojciec nie interesuje się synem, traktuje go jako osobę, która może funkcjonować bez jego wsparcia, pomocy, bezpośredniej bliskości.

Wyniki badań zawarte w tabeli 2 w zakresie percepcji postawy wymagającej ujawniają najwyższe jej nasilenie w zakresie oceny wysokiej i bardzo wysokiej u ojców chłopców wykorzystujących agresywny sposób radzenia sobie z trudną sytuacją społeczną (20%). Oznacza to, że ojciec traktuje syna bezwzględnie, zgodnie ze sztywno przyjętym przez siebie modelem wychowania. Rodzic ostro egzekwuje wykonanie swoich poleceń, nakazów, zakazów, nie toleruje krytyki, sprzeciwu.

Postawa odrzucająca, w szczególności bardzo wysoki odsetek oceny wysokiej i bardzo wysokiej, charakteryzuje ojców chłopców stosujących strategie polegające na agresywnym zachowaniu (53,34%), co oznacza, że są oni wobec swoich synów chłodni, wrogo ustosunkowani, surowi. Kontakt z dzieckiem nie sprawia rodzicowi zadowolenia, zaniedbuje go, uważa je za złe i trudne do zniesienia.

Najwyższe odsetki w zakresie oceny wysokiej i bardzo wysokiej, dotyczącej postawy liberalnej, stwierdzono u ojców dziewcząt stosujących strategie oparte na agresji (53,13%). Wskazuje to na fakt, że ojcowie dają dużą swobodę działania córkom, posiadają mało zasad związanych z ich wychowaniem.

Tabela 3 prezentuje analizę zależności wyników badań, potwierdzonych testem chi-kwadrat dla tablicy wielodzielczej i akcentuje istotne statystycznie zależności ($p < 0,001$) między spostrzeganymi przez dorastające dzieci postawami matki i ojca a strategią opartą na agresji badanych dziewcząt i chłopców.

Tabela 3. Wartość statystyki χ^2 i współczynnik kontyngencji C między poziomem występowania rodzicielskiej postawy wychowawczej a agresywną strategią radzenia sobie w trudnej sytuacji społecznej

Postawy wychowawcze rodzicielskie	Rodzice	Osoby badane z grup AS-NAS	χ^2	Przedział ufności df	Współczynnik kontyngencji C
Postawa kochająca	Matka	Dziewczęta	2,88	2	0,19
		Chłopcy	14,87***	2	0,40
	Ojciec	Dziewczęta	1,78	2	0,15
		Chłopcy	19,08***	2	0,44
Postawa ochraniająca	Matka	Dziewczęta	1,71	2	0,15
		Chłopcy	14,35***	2	0,39
	Ojciec	Dziewczęta	2,32	2	0,17
		Chłopcy	3,94	2	0,22
Postawa wymagająca	Matka	Dziewczęta	0,75	2	0,10
		Chłopcy	0,29	2	0,06
	Ojciec	Dziewczęta	0,66	2	0,09
		Chłopcy	0,40	2	0,07
Postawa odrzucająca	Matka	Dziewczęta	6,61*	2	0,28
		Chłopcy	1,79	2	0,15
	Ojciec	Dziewczęta	1,54	2	0,14
		Chłopcy	17,32***	2	0,43
Postawa liberalna	Matka	Dziewczęta	4,07	2	0,22
		Chłopcy	1,12	2	0,12
	Ojciec	Dziewczęta	0,41	2	0,07
		Chłopcy	0,40	2	0,07

* $p < 0,05$; *** $p < 0,001$

Jak wskazują dane w tabeli 3 otrzymano nieliczne wartości statystyki chi-kwadrat świadczące o istnieniu zależności pomiędzy analizowanymi zmiennymi zarówno w grupie dziewcząt, jak i w grupie chłopców.

Stwierdzono związek pomiędzy postawą „odrzucenie” matki a strategią opartą na agresji u dziewcząt ($\chi^2 = 6,61$, $C = 0,28$, $p < 0,05$). Między postawą „odrzucenie” matki a strategią opartą na agresji u dziewcząt istnieje wyraźna, choć słaba zależność. Można więc przyjąć, że matka, która jest wobec córki chłodna, wrogo ustosunkowana i surowo z nią postępuje sprzyja kształtowaniu u dziewczynki „agresywnego” radzenia sobie w trudnych sytuacjach społecznych. Z kolei postawy ojcowskie spostrzegane przez dziewczęta nie wykazują istotnego związku z ich agresywnym sposobem radzenia sobie ze stresem, nie mają znaczenia agresogennego dla wychowanek w okresie dorastania. Można więc powiedzieć, że hipoteza wiążąca strategię oparte na agresji córek bardziej z postawami matek niż ojców została potwierdzona.

Agresywna strategia radzenia sobie ze stresem stosowana przez chłopców istotnie koreluje z najwyższym nasileniem w zakresie oceny niskiej i bardzo niskiej pozytywnych postaw matki: „kochającej” i „ochraniającej” wobec synów. Zależności te okazały się wysoce istotne

statystycznie ($p < 0,001$), a siła ich związku – przeciętna (odpowiednio: $C = 0,40$ i $C = 0,39$). Można więc sądzić, że matka, która nie nawiązuje z synem kontaktu opartego na sympatii, zrozumieniu, mało się nim interesuje, nie troszczy się o jego zdrowie i bezpieczeństwo, ignoruje jego poczynania i potrzeby wspomaga kształtowanie się agresywnego sposobu zachowania się w społecznej sytuacji trudnej u chłopców.

Ponadto postawy ojcowskie spostrzegane przez chłopców jako nieokazywanie uczuć pozytywnych, a demonstrowanie negatywnych wobec syna (najwyższe nasilenie oceny niskiej i bardzo niskiej postawy kochającej), niezaspokajanie jego potrzeb fizycznych i psychicznych, nieinteresowanie się jego planami życiowymi i ambicjami, komenderowanie dzieckiem drogą zakazów i nakazów, stosowanie surowych kar a nierzadko gróźb np. wyrzucenia z domu (postawa odrzucająca) wykazują związek w „generowaniu” strategii opartej na agresji stosowanej w społecznej sytuacji trudnej przez chłopców. Przeprowadzone obliczenia wskazują, iż zależności te były istotne statystycznie na bardzo wysokim poziomie ($p < 0,001$), a korelacje analizowanych zmiennych były umiarkowane (odpowiednio: $C = 0,44$, i $C = 0,43$).

Zgodnie z hipotezą, agresywne radzenie sobie ze stresem synów jest bardziej związane z postawami ojców niż matek. Wyniki przedstawione w tabeli 3 potwierdzają tę hipotezę w pewnym zakresie. Dokładniejsze przyjrzenie się wynikom pozwala jednak sformułować wniosek, że – w przeciwieństwie do dziewcząt – skłonność chłopców do agresywnego radzenia sobie ze stresem ma źródło zarówno w postawach matek, jak i ojców. Generalnie, wyjaśnienie stwierdzonych w badaniach wpływów sugeruje socjokulturowa teoria identyfikacji z płcią Rychlaka i Legerskiej (1967), zakładająca, że na uspołecznienie i funkcjonowanie jednostki wpływają głównie cechy osobowe tego z rodziców, z którym dziecko się utożsamia, a nie zgodność płci modela i osoby identyfikującej.

Podsumowanie

W przeprowadzonych badaniach empirycznych potwierdzona została rola odrzucającej postawy rodzicielskiej w kształtowaniu „agresywnego” radzenia sobie z trudną sytuacją kontaktu społecznego u wychowanków w okresie dorastania, bez względu na ich płeć. Minimalizacja kontaktów z dzieckiem i ostre formy karania są wyrazem odrzucającej postawy wychowawczej. Rodzice z powodu otwartej niechęci odczuwanej w stosunku do dziecka, chęć zbliżenia z jego strony brutalnie odtrącają, nie zajmują się nim. Jednocześnie od czasu do czasu, szczególnie gdy chcą się usprawiedliwić przed innymi, stosują wobec dziecka surowe kary. Szukają pretekstu do wyładowania na dziecku swojej agresji. Należy zaznaczyć, iż według niektórych badaczy wszelkie kary stosowane przez rodziców traktowane są jako przejaw agresji wobec dziecka, będące pewnego rodzaju wzorcem zachowania, który u dziecka utrwała się w postaci nawyku reagowania na inne osoby, przedmioty ze swego środowiska czy sytuacje zadaniowe (por. Bandura, Walters, 1968; Skorny, 1968; Frączek, 1970; Grochulska, 1982; Nartowska, 1986). Z badań przeprowadzonych przez K. Ratzke i in. (1997) wynika, iż rodzice o odrzucającym zachowaniu wychowawczym, z jednej strony, zmuszają dzieci do uległości karami cielesnymi, a z drugiej strony pełnią funkcje modelu. Przemoc cielesna jest uznawana przez rodziców jako środek realizowania własnych życzeń i jako strategia rozwiązywania sytuacji konfliktowych. Dzieci doświad-

czają, że ich rodzice odnoszą przy tym sukcesy i skłaniają się do tego, aby naśladować agresywne zachowanie rodziców.

Zatem potwierdziła się opinia wielu badaczy podkreślająca bardzo istotne znaczenie stosunków uczuciowych, klimatu emocjonalnego rodziny (ujawnianych jako aspekt emocjonalny postawy rodzicielskiej) dla jej członków – dzieci. Nasilenie strategii polegające na agresywnym zachowaniu dorastającej młodzieży pozostaje w prostym związku ze stopniem frustracji potrzeb emocjonalnych dziecka (miłości, bezpieczeństwa, zależności) i wzorem agresywnego zachowania prezentowanym przez rodzica. Warto dodać, iż występują różnice w sile tego związku w poszczególnych diadach: najsilniejsze są między ojcami i synami ($C = 0,43$), a następnie matkami i córkami ($C = 0,28$) (zob. tabela 3). Zatem układ postaw emocjonalnych między rodzicami a dzieckiem ma doniosły wpływ na jego rozwój społeczny, stanowi prototyp współżycia społecznego, rozwiązywania sytuacji trudnych.

Ustalenie zależności między postawami rodzicielskimi spostrzeganymi przez dorastające dzieci z agresywnym ich radzeniem sobie ze stresem, może być przydatne w praktyce wychowania dziecka, przejawiającego zaburzone formy zachowania w sytuacji trudnej. Ocena środowiska rodzinnego może stanowić podstawę prognozowania zachowania jednostki oraz wyznaczenia modelu oddziaływań wychowawczych, który zapobiega wyuczeniu się przez dziecko nieracjonalnych zachowań, uniemożliwiających mu prawidłowe funkcjonowanie w sytuacji trudnej. Zdaniem A. Frączka (1970) zachowaniu agresywnemu przeciwdziałać możemy m.in. poprzez wzbudzanie nastawienia na współpracę z otoczeniem i rozwijanie stałej potrzeby przyjaznych, afiliatywnych kontaktów z ludźmi. Tylko bowiem pozytywne relacje emocjonalne w rodzinie, przepełnione ciepłem, akceptacją, uznaniem wzajemnych praw wyposażają dziecko w strategię skuteczne w przezwyciężaniu stresu.

LITERATURA CYTOWANA

- Bandura, A., Walters, R. (1968). *Agresja w okresie dorastania*. Warszawa: PWN.
- Berkowitz, L. (1962). *Aggression. A Social Psychological Analysis*. New York-Toronto-London-San Francisco: Mac Graw Hill BookCo.
- Bottenberg, E. (1975). Aggressivitat und perzipierte elterliche Erziehungsstile. *Psychologie Revue Suisse de Psychologie Pure Etapplique'e*, 2, 61-64.
- Brzozowski, P. (1988). Podstawy wychowawcze a agresywność dzieci. W: K. Pospiszyl (red.) *Z badań nad postawami rodzicielskimi*. Lublin: UMSC.
- Cottrell, N., Wack, D., Sekeret, G., Rittle, R. (1968). Social facilitation of dominant responses by the presence of audience and the mere presence of others. *Journal of Personality and Social Psychology*, 10.
- Frączek, A. (1970). Wychowanie a agresja. *Psychologia Wychowawcza*, 2, 162-183.
- Frączek, A., Kofta, M. (1978). Frustracja i stres psychologiczny. W: T. Tomaszewski (red.) *Psychologia*. Warszawa: PWN.
- Grochulska, J. (1982). *Reedukacja dzieci agresywnych*. Warszawa: WSiP.

- Heszen-Niejodek, I. (1996). Stres i radzenie sobie – główne kontrowersje. W: I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak (red.) *Człowiek w sytuacji stresu*. Katowice: Wyd. Uniwersytet Śląski.
- Jakobson, P. (1961). *Izuczenije czuwstw u dietiej i podrostkow*. Moskwa: Izd. Akademii Ped. Nauk RSFSR.
- Kubacka-Jasiecka, D. (1975). *Funkcjonowanie społeczne osób agresywnych i samoagresywnych*. Wrocław: Ossolineum.
- Lachowska, B. (1986). Techniki wychowawcze stosowane przez rodziców a obraz własnego ja u ich dzieci. *Problemy Rodziny*, 2, 22-28.
- Lazarus, R. (1986). Paradygmat stresu i radzenia sobie. *Nowiny Psychologiczne*, 3-4, 2-39.
- Łosiak, W. (1995). Podstawowe koncepcje stresu i radzenia sobie. W: D. Kubacka-Jasiecka (red.) *Wybrane problemy zmagania się ze stresem*. Zeszyty Naukowe UJ MC-LXVIII, *Prace Psychologiczne*, 12, 13-23.
- Maruszewski, T. (1981). *Mechanizmy zwalczania stresu egzaminacyjnego i ich indywidualne wyznaczniki*. Poznań: Wyd. Naukowe UAM.
- Nartowska, H. (1986). *Różnice indywidualne czy zaburzenia rozwoju dziecka przedszkolnego*. Warszawa: WSiP.
- Newcomb, T. (1962). Dwa typy nastawienia wobec przeszkód. W: A. Malewski (red.) *Zagadnienia z psychologii społecznej*. Warszawa: PWN.
- Płopa, M. (1996). *Stres w izolacji morskiej. Psychospołeczne uwarunkowania*. Gdańsk: Wyd. UG.
- Ranschburg, J. (1993). *Lęk, gniew, agresja*. Warszawa: WSiP.
- Ratzke, K., Sanders, M., Diepold, B., Krannich, S., Cierpka, M. (1997). Uber Aggression und Gewalt bei Kinder in untrschiedlichen Kontexten. *Prax, Kinderpsychol. Kinderpsychiat*, 46, 143-167.
- Reykowski, J. (1966). *Funkcjonowanie osobowości w warunkach stresu psychologicznego*. Warszawa: PWN.
- Rosenzweig, S. (1938). The Experimental Measurement of Types of Reactions to Frustration. W: H. Murray (red.) *Explorations in Personality*. New York: Oxford Univ. Press.
- Rychlak, J., Legarski, A. (1967). A sociocultural theory of appropriate sexual role identification and level of personal adjustment. *Journal of Personality*, 1.
- Skorny, Z. (1968). *Psychologiczna analiza agresywnego zachowania się*. Warszawa: PWN.
- Stach, R. (1989). *Zachowanie agresywne*. Wrocław: Ossolineum.
- Terelak, J. (2001). *Psychologia stresu*. Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza BRANTA.
- Tomaszewski, T. (1984). *Ślady i wzorce*. Warszawa: WSiP.
- Tomaszewski, T. (1965). O sytuacjach trudnych. W: I. Bielicka (red.) *Nerwice dziecięce i higiena psychiczna*. Wrocław: Ossolineum.
- Tomaszewski, T. (1963). *Wstęp do psychologii*. Warszawa: PWN.
- Tomaszewski, T. (1978). Człowiek i otoczenie. W: T. Tomaszewski (red.) *Psychologia*. Warszawa: PWN.
- Tomaszewski, T. (1967). Aktywność człowieka. W: M. Maruszewski, J. Reykowski, T. Tomaszewski (red.) *Psychologia jako nauka o człowieku*. Warszawa: KiW.

- Tyszkowa, M. (1979). Funkcjonowanie dzieci w sytuacjach trudnych. *Oświata i Wychowanie*, 6, 210-217.
- Tyszkowa, M. (1986). *Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych*. Warszawa: PWN.
- Wolińska, J. (2000). *Agresywność młodzieży. Problem indywidualny i społeczny*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Ziemska, M. (1973). *Postawy rodzicielskie*. Warszawa: Wiedza Powszechna.